

De Vereniging voor Filosofische Praktijk in Filosofie & Praktijk

Van de VFP-redactie

Voor u ligt het eerste katern van de Vereniging voor Filosofische Praktijk (VFP) in Filosofie & Praktijk (F&P). Zoals de namen van vereniging en tijdschrift al impliceren, gaan de ambities van de VFP en F&P zeer goed samen. De VFP denkt dan ook een uitstekend onderdak gevonden te hebben bij F&P en ziet uit naar een lange en vruchtbare samenwerking.

De VFP is de beroepsorganisatie voor filosofen met een eigen praktijk in Nederland, zoals socratisch gesprekleiders en filosofisch consultants. Daarnaast vormt zij een platform voor filosofie in de praktijk, met als doel filosofie (weer) in de maatschappij te plaatsen en zo meer diepgang te brengen in het maatschappelijk debat en in het leven van individuele burgers. Met het VFP-katern in F&P wil de VFP haar platformfunctie versterken via het publiceren van artikelen en columns over filosofische praktijken zoals filosofische consultatie of coaching, socratisch gesprek, organisatiefilosofie en filosofie-onderwijs. Ook wil zij terugblikken op recente activiteiten zoals congressen, symposia en themadagen. Tot slot vindt u er VFP-mededelingen en een agenda.

De VFP is eind jaren zeventig ontstaan, toen filosofiestudenten uit onvrede met de academische filosofie besloten te onderzoeken hoe de filosofie weer een rol zou kunnen spelen in het dagelijks leven. Over de aard, oorsprong en ontwikkeling van de filosofische praktijk, ook internationaal, kunt u meer lezen in het hoofdartikel van dit katern. VFP-voorzitter Peter Harteloh schrijft over de filosofische praktijk als een nieuw paradigma in de filosofie, een stroming met een eigen theorie, toonaangevende voorbeelden, opleidingen en trainingen, verenigingen en regelmatige bijeenkomsten en congressen. Het is de bedoeling dat dit artikel gevolgd wordt door overzichtsartikelen over o.a. socratisch gesprek, organisatiefilosofie en filosofisch consultantschap, om een overzicht te geven van de filosofische praktijk anno 2011.

De VFP is de laatste jaren volop in ontwikkeling en telt meer dan tweehonderd leden, onder wie filosofisch consultants, socratische gesprekleiders, filosofische bedrijfs- en organisatie-adviseurs en filosofen die cursussen geven of zich op kinderfilosofie toegelegd hebben. De VFP heeft gewone leden (al dan niet afgestudeerd in de filosofie) en praktijkvoerende leden. De praktijkvoerende leden zijn vaak ook lid van één of meer VFP-afdelingen, waarin de verschillende modi van de filosofische praktijk zich georganiseerd hebben. Op dit moment telt de VFP drie afdelingen: geregistreerd filosofisch consultants, socratische

gespreksleiders en filosofie en onderwijs. Deze afdelingen zullen zich in de komende nummers aan u voorstellen. In dit nummer vindt u de introductie van de afdeling voor filosofie en onderwijs, door Miriam van Reijen, contactpersoon van deze afdeling.

De Internationale School voor Wijsbegeerte (ISVW) in Leusden is de thuisbasis van de VFP waar bijna alle activiteiten plaatsvinden. Hier worden de algemene ledenvergaderingen gehouden, maar ook studiedagen, seminars en netwerkdagen voor alle praktisch-filosofisch geïnteresseerden. Een hoogtepunt van 2010 was het tiende internationale congres voor de filosofische praktijk over "Experience in Philosophical Practice" te Leusden (zie <http://www.icpp10.org>).

Ieder jaar organiseert de VFP twee themadagen; in dit nummer kunt u een terugblik lezen op de najaarsthemadag "Tijd en ervaring: wie heeft er nog tijd?"

De VFP-katernredactie bestaat uit de VFP-leden Reinskje Talhout (eindredacteur en liaison met het VFP bestuur) en Paul Troost (redacteur). Vragen over en/of kopij voor het VFP-katern kunt u sturen naar Reinskje Talhout (talhout@planet.nl, 0302932556).

Dick Kleinlugtenbelt

LEVENSKUNST

Bevriend raken met jezelf en de ander

Wat is levenskunst? Levenskunst is de zorg voor een beheerste en bevriende relatie met onszelf en met anderen.

Het inleidende deel behandelt de filosofie en bouwstenen van de hedendaagse levenskunst. In het middendeel worden o.a. vragen gesteld als: Welke omgang met het zelf en de ander stimuleert de levenskunst? Wat is het zelf? Wat is vriendschap? Deze vragen worden beantwoord aan de hand van Socrates, Aristoteles, de Romeinse Stoa, Augustinus en De Montaigne. Het slotdeel gaat over levenskunstethiek en een herwaardering van het centrale thema van dit boek: vriendschap.

Het boek is een lees- en leerboek, bedoeld voor iedereen met belangstelling voor levenskunst en vriendschap, voor docenten en studenten, studie- en cursusgroepen, filosofen en andere geïnteresseerden.

Isbn 978 90 5573 986 8, 288 pp., € 22,90

Bestellen via info@damon.nl of www.damon.nl

advertentie

Van een Vereniging voor Filosofie Onderwijs naar een afdeling Filosofie en Opleiding van de VFP

Miriam van Reijen

Filosofie en filosofiebeoefening mogen zich al geruime tijd verheugen in een groeiende belangstelling. Misschien is dat te danken aan de secularisatie, zoals Antoine Verbiest in zijn *Denken achter de dijken, de opmars van de filosofie in Nederland* (2001) schrijft. Mogelijk is het de welvaart, de vergrijzing of de "verEftelingisering van Nederland", zoals de socioloog Anton Zijderveld het noemde. Maar in elk geval zijn verschijnselen als filosofische lezingen en cursussen voor een breed publiek, denkvakanties, diners pensants, filosofische stadswandelingen, socratische gesprekken in organisaties, filosofische cafés, socratische landdagen en de Maand, de Dag en de Nacht van de Filosofie vertrouwde verschijnselen geworden in Nederland.

Ook in verschillende sectoren van regulier onderwijs is filosofie minder een (kennis)vak, en meer een leren filosoferen, een competentie, geworden. Daardoor is onderwijs in de filosofie zélf ook een filosofische praktijk geworden. Het gaat daarbij o.a. om socratische gespreksvoering, trainingen in morele oordeelsvorming, filosoferen met kinderen en jongeren, werken met ethische stappenplannen bij morele dilemma's, filosofisch consultantschap en socratische intervisie en coaching.

Dit is een belangrijk argument geweest voor het zoeken van samenwerking tussen de Vereniging voor Filosofie Onderwijs (VFO) en de Vereniging voor Filosofische Praktijk (VFP). Al langere tijd werkten VFP en VFO samen bij het organiseren van de themadagen voor de leden. Maar tegelijkertijd bleken de leden van de VFO juist voor het merendeel 'klassieke' docenten te zijn uit de beginjaren van de VFO die inmiddels niet meer in het onderwijs werkzaam waren. En groei door middel van nieuwe leden, die mogelijk werken met bovengenoemde vormen van filosofiebeoefening in de praktijk, bleef uit.

De VFO is daarom onlangs ontbonden en een afdeling van de VFP geworden. Een afdeling die zich met filosofie onderwijs in de breedte bezighoudt, dat wil zeggen met filosofie onderwijs als filosofische praktijk. Onder de afdeling valt ook het initiatief om te komen tot vernieuwde en nieuwe opleidingen "filosofie in de praktijk". Inmiddels is bij de ISVW een basisopleiding Filosofie in de Praktijk opgezet, waaraan door ervaren VFP-leden twee beroepsopleidingen zijn gekoppeld: Filosofisch Consultant en Socratisch Gespreksleider. Daarom heet de nieuwe afdeling Filosofie en Opleiding; de VFP had en heeft als aandachtspunt immers ook het opleiden van filosofische praktijkvoerders. Het grote succes

qua aantal inschrijvingen voor de inmiddels gestarte basisopleiding en de beide beroepsopleidingen laat zien dat het samengaan van onderwijs en filosofische praktijk een vruchtbaar concept is.

Over de auteur

Dr. Miriam van Reijen, voormalig voorzitter van de VFO, was werkzaam als docent filosofie en is binnen het bestuur van de VFP verantwoordelijk voor de nieuwe afdeling Filosofie en Opleiding.

Impressies Themadag

“Tijd en ervaring: wie heeft er nog tijd?”

Ed Roosma

Op de jaarlijkse VFP najaarsthemadag van 20 november 2010 te Leusden, met dit jaar als thema “Tijd en ervaring”, werden 's ochtends lezingen gegeven door Marli Huijer en Frans Jacobs; 's middags konden de deelnemers workshops bezoeken van Karin Fontein, Peter Harteloh, Wouter Kusters en Maaïke Merckens-Bekkers.

De centrale vraag was hoe we tegen het fenomeen tijd aankijken in filosofische en praktische zin. Wat is tijd? Heeft het begrip tijd fysische, objectieve eigenschappen, is het alleen een rekenkundige conventie of is het echte belang ervan eerder een psychisch verschijnsel? Dat tijd belangrijk is wordt door bijna niemand tegengesproken. Tegelijkertijd weten we kennelijk niet precies wat tijd is. In ieder geval speelt in het dagelijkse leven tijd, als kloktijd maar ook als subjectieve belevingstijd een belangrijke rol. Uiteraard werd op deze boeiende themadag de alom bekende tekst uit Aurelius Augustinus' Belijdenissen vaak geciteerd: “Wat is de tijd? Wanneer niemand het me vraagt, weet ik het; wil ik het echter uitleggen aan iemand die het vraagt, dan weet ik het niet.” In het navolgende wordt in enkele, noodgedwongen beperkte impressies, een verslag van deze geslaagde themadag gegeven.

Marli Huijer ziet twee belangrijke ongerijmdheden. Tijd is één van de belangrijkste ordeningsprincipes van het bestaan, maar toch weten we niet goed wat tijd is. Bestaat 'de tijd' eigenlijk wel? Houden filosofen die zich buigen over de vraag “Wat is de tijd?” zich met een schijnprobleem bezig? De tweede ongerijmdheid is dat we de tijd permanent ervaren als een probleem, maar ook niet zonder tijd kunnen. We zijn druk-druk-druk, hebben nergens écht tijd voor en toch laten we ons keer op keer verleiden om steeds meer in steeds minder tijd te doen. Onthaasting is, zo vindt zij, een te simpel antwoord op dit probleem.

In haar boeiende lezing zoekt Huijer naar openingen om gestructureerd over tijd na te denken. Het probleem bij nadenken over tijd is dat we onszelf niet boven of buiten de tijd kunnen stellen, want we maken deel uit van de tijd en/of de tijd maakt deel uit van ons. Huijer vraagt zich af welke sociale, technologische of andere ontwikkelingen hebben bijgedragen aan wie we zijn in temporele zin. Welke vrijheid hebben we om anders in de tijd te zijn of anders met tijd om te gaan? Ondanks de twee genoemde ongerijmdheden kan het niet ontkend worden dat tijd en ruimte voor zowel het individuele als het sociale bestaan een heel constituerend ordeningsprincipe is. Dit vraagt om een tijdsdiagnose. Zij refereert onder andere aan de opvattingen van de Franse filosoof Henri Bergson. De innerlijke tijd maakt deel uit van een buiten het bestaan van de mens voorkomend tijdscontinuüm. Het ongrijpbare ervaren ervan, als duur, gebeurt in momenten van geestelijke rust, intuïtief. Door de voortschrijdende technologische ontwikkelingen en de mogelijkheden die deze ons bieden willen we veel tegelijk. In tijd en ruimte vertaalt zich dit tot het hedendaagse multitasking. De remedie tegen het gevoel te weinig tijd te hebben is dan de tijd te nemen om al deze in tijd samenvallende zaken goed te orkestreren. Hiervoor is het allereerst nodig om hierover na te denken. Huijer besluit: "je hebt meer tijd als je denkt".

Frans Jacobs behandelde het begrip *procrastinatie*: de kunst, of wellicht beter de kwaal om de belangrijkste zaken in je leven eindeloos uit te stellen. Tijd te rekken. Hij doet dit aan de hand van de tijdsbeleving in het oeuvre van Marcel Proust.

Karin Fontein leidde een goed bezochte en boeiende workshop over "tijd in de literatuur". In deze workshop onderzocht zij in interactie met de deelnemers de driehoeksrelatie van literatuur, filosofie en de werkelijkheid. Wat kan literatuur betekenen voor filosofie?

Wouter Kusters' workshop behandelde de discrepantie tussen ervaren tijd en gemeten tijd. Kusters wilde aantonen dat in de praktijk de vraag naar de tijd wordt toegedeckt door gebruik te maken van verschillende modellen en tijdsmetaforen, zoals de zandloper. De vraag is ook of er niet sprake is van een cirkelredenering als je tijd wilt definiëren, want heb je daar al niet het begrip tijd voor nodig? Aan de hand van enkele passages uit filosofische en literaire teksten ging Kusters met de deelnemers na hoe we onze concepten en ervaring van tijd en ruimte kunnen verrijken en verruimen. Hiervoor onderscheidde hij uiterlijke, objectieve tijd en innerlijke, subjectief ervaren tijd en probeerde deze vervolgens te verbinden.

Voor de objectieve tijd volgt Kusters Aristoteles' opvattingen over tijd. Tijd is een rekenkundige grootheid met een eeuwige duur, gebonden aan beweging en het meten ervan, de tijdspanse tussen 'een ervoor' en 'een erna'. Newton zou er een absoluut karakter aan toe kennen, terwijl Leibniz de tijd in de relatieve,

relationele sfeer trekt. Daarna volgen verschillende visies op de innerlijke tijd. Husserl meent dat het tijdsverschijnsel een intentionele ervaring van het bewustzijn is. In een waargenomen beweging stelt zich het 'nu' steeds primair, maar het is ook de kern van een onverbreekelijke lange keten aan eerdere 'nu' momenten (retentie). Ook is er een intentioneel richten op het toekomstige (protentie). De retentie, het 'nu' en de 'protentie' bepalen de tijdsbeleving. Zahavi ziet deze opvatting van Husserl als een tijdstroom, met de innerlijke tijdbeleving als een bewustzijn van tijd én een aan de tijd gerelateerd proces. Merleau-Ponty meent dat tijd vaak tot object wordt gemaakt, waardoor het begrip van tijd ontstaat als homogeen, onomkeerbaar en lineair. Zelf ziet hij tijd eerder als een activiteit van onze geest.

"De tijd ontbreekt" om op de mogelijke oplossingen voor de discrepantie tussen deze twee tijdopvattingen in te gaan. Wel is het duidelijk dat we in de praktijk van ons leven ongemerkt omschakelen van kloktijd naar innerlijke tijd en vice versa. Een waarneming nu speelt zich altijd af in het veld van tijd en ruimte, waarbij de waarneming 'nu' ergens in ligt tussen de herinnering en de toekomst. We besluiten met de definitie van Wouter Kusters: "iemand is in staat tot het ervaren van tijd wanneer hij herinnering en waarneming weet te onderscheiden."

Over de auteur

Ir. Ed Roosma MA is civiel ingenieur en studeerde politieke en sociale filosofie. Hij is werkzaam als praktiserend filosoof in Filosofie Praktijk De Liemers.

Mededelingen en agenda van de VFP

VFP ALV en themadag

Zaterdag 2 april 2011 vindt de voorjaars algemene ledenvergadering van de VFP plaats, gevolgd door een themamiddag voor VFP leden. Nadere details volgen via email. Locatie: Internationale School Voor Wijsbegeerte.

Symposium: Een filosofische kijk op arbeid in onze samenleving

Op vrijdag 29 april 2011 organiseert de Vereniging voor Filosofische Praktijk (VFP) i.s.m. de Internationale School Voor Wijsbegeerte (ISVW) een symposium rondom het spanningsveld tussen persoonlijke ontwikkeling (people) en economische groei (profit). Het symposium biedt human resource professionals en filosofen de gelegenheid om met elkaar in gesprek te gaan. Tijdens het symposium - met Agnes Jongerius, Harry Kunneman en Willem de Lange als hoofdsprekers - kunnen deelnemers in het workshop-programma kennismaken met filosofische methodieken voor het bespreken van vragen rondom arbeid. In een Filosofische Reflectie aan Tafel gaan Catelene Passchier (FNV), Ben Kuiken (auteur van het

boek *De laatste manager*) en Annette Kraaijeveld (Hoofd P&O Stadsdeel Zuid te Amsterdam) met elkaar in gesprek over zelfsturing. Meer informatie: www.isvw.nl/nl/arbeid-en-zelfontplooiing/.

Socratische Landdag Nederland

Zaterdag 14 mei 2011 vindt de Socratische landdag plaats, locatie Internationale School Voor Wijsbegeerte. Kosten: € 40,-

Voorovernachting is mogelijk voor € 50,- (inclusief ontbijt).

Organisatie: Hans Bolten en Wieger van Dalen.

Meer informatie en inschrijven: hans@boltentraining.nl.

Vereniging voor Filosofische Praktijk

www.verenigingfilosofischepraktijk.nl

Secretariaat VFP: Ronald Wolbink

Van Keppelmarke 57, 8016 GJ Zwolle

secretariaatvfp@gmail.com.

De Filosofische Praktijk als een nieuw paradigma in de filosofie

Peter Harteloh

De afgelopen decennia is er een nieuwe beweging in de filosofie ontstaan, 'filosofische praktijk' genaamd. Filosofische praktijk is een noemer voor filosofen die individuele consultaties of coaching bedrijven, socratische groepsgesprekken voeren met volwassenen of kinderen of als adviseur in organisaties en bij de overheid optreden. Deze beweging heeft inmiddels een solide theoretische basis, toonaangevende voorbeelden van praktijkbeoefening, opleidingen en trainingen, verenigingen van praktijkvoerend filosofen en bijeenkomsten of congressen (De Haas 2010); kortom de kenmerken van een paradigma (Harteloh 2009). Daarom zal ik in dit artikel ingaan op de ontwikkeling van de filosofische praktijk als nieuw paradigma in de filosofie. Ik gebruik het woord paradigma hier om een toonaangevend voorbeeld aan te duiden dat de kenmerken en functie heeft zoals beschreven door de wetenschapsfilosoof T.S. Kuhn (1970), zij het in een andere context. Ik gebruik het om een ontwikkeling in het kennen aan te duiden die een perspectiefwisseling, een geheel andere visie op de filosofie, kan bewerkstelligen. Mijn reflectie op het verschijnsel filosofische praktijk zal uitmonden in een aantal opmerkingen over het veranderende imago van de filosofie dat het nieuwe paradigma teweeg brengt en de bijbehorende rol van de filosoof.

Oorsprong van de filosofische praktijk

De socratische methode, een groepsproces, en het filosofisch consult, een individuele consultatie, zijn de pijlers van de filosofische praktijk. De Duitse filosoof Leonard Nelson (1882-1927) ontwikkelde rond 1920 de socratische methode en Gerd B. Achenbach, eveneens een Duitse filosoof, begon in 1981 als eerste filosoof een privé-praktijk waarin personen hem consulteerden over levensvraagstukken.

Op het eerste gezicht kan het socratisch gesprek beschouwd worden als een Duitse uitvinding. Nelson sprak over de socratische methode in een beroemde lezing uit 1922, gehouden voor de pedagogische vereniging van Göttingen: "The Socratic method, then, is the art of teaching not philosophy, but philosophizing, the art not of teaching about philosophers, but of making philosophers of the students" (Nelson, 1922). Nelsons methode is geen stappenplan, maar veeleer een principe, een beginsel, waarin filosofie wordt opgevat als een activiteit: filosoferen. Dit principe, geïnspireerd door Socrates, doortrekt en kleurt de beweging die we nu filosofische praktijk noemen. Ik wil wijzen op drie belangrijke aspecten van de lezing: (i) het idee duikt op in de context van het trainen van filosofen om leraar te worden, dat wil zeggen in een context van educatie, met het oog op het bevrijden van filosofieonderwijs van dogmatische tendensen¹; (ii) de methode wordt vergeleken met een kunst: "I therefore find myself in a quandary, not unlike that of a violinist who, when asked how he goes about playing the violin, can of course demonstrate his art but cannot explain his technique in abstract terms" (Nelson 1922)²; en (iii) filosofie wordt beschouwd als een activiteit, een actie: "We can understand them [rational truths, PH] only when, beginning with their application in our judgments, we then personally undertake the regress to the premises of these empirical judgments and recognize in them our own presuppositions" (Nelson 1922). De socratische methode is dus gericht op begrijpen en begrip, niet door kennis te reproduceren, maar door een manier van beschouwen in het leven te integreren, iets wat de Duitsers *Verstehen* noemen.

Nelson stichtte de Politische Philosophische Akademie, waarbinnen het principe zich ontwikkelde tot een formele groepsmethodiek, ook wel 'socratische dialoog' of 'socratisch gesprek' genaamd. Het werd een beweging die de filosofie uit de universiteiten terugbracht op de markt in een poging er het kritische denken te bevorderen en de deelnemers aan het gesprek te emanciperen, en droeg aldus bij aan het sociale nut van filosofie.

De filosofische consultatie of counseling heeft de vorm van een één-op-één gesprek. Het gesprek kan gaan over problemen op het werk of in relaties, keuzen die moeten worden gemaakt, thema's die iemand bezighouden, gezondheidsproblemen, morele dilemma's of het zoeken naar een manier van leven

- 1 Onderwijs en filosofie is dan ook een belangrijke modus van de filosofische praktijk, waarbij onderwijs opgevat wordt als Bildung ofwel vorming; een visie op onderwijs als zodanig, maar ook toepasbaar bij individuele consultatie of groepsgesprekken.
- 2 Net zoals Socrates rechtvaardigheid definieert door het te tonen i.p.v. een definitie te geven.

("het goede leven"). Deze vorm van filosoferen kan ook worden beschouwd als een "Duitse uitvinding". Amerikaanse psychologen als Seymon Hersh ("The counseling Philosopher", 1980) of Eliot Cohen ("The philosopher as counselor", 1988) spraken al in de jaren zeventig van een "filosofische praktijk", toen zij in hun consultaties filosofie gingen gebruiken om aan de instrumentele en technische aard van de klinische psychologie te ontsnappen. Carl Rogers duidde zijn psychotherapie - client-centred therapy - aan als een filosofie. Toch was het Gerd Achenbach die als eerste een expliciet filosofische praktijk startte in Bergisch Gladbach nabij Keulen. De filosofie wordt er niet toegepast binnen de context van de psychotherapie, maar de psychologie (indien nodig) binnen de context van de filosofie. Achenbach beschouwt zijn praktijk als een alternatief voor psychotherapie. Hij wijst een methode af vanwege het normerende karakter ervan en stelt zijn praktijk gelijk aan filosofie als zodanig. In de praktijk van Achenbach wordt gefilosofeerd, filosofie is het resultaat ervan. Achenbach stelt nadrukkelijk "De filosoof is de filosofische praktijk". Hij richtte de "Internationale Gesellschaft für Philosophische Praxis" (IGPP) op.

De filosofische praktijk is nauw gerelateerd aan het werk van Immanuel Kant (1724-1804). Leonard Nelson beschouwde Kant als de eigenlijke uitvinder van de socratische methode doordat deze het idee van de mogelijkhedenvoorwaarden poneerde (*Kritiek der Reinen Vernunft*, 1787). De socratische methode is gericht op het onderzoek van deze mogelijkhedenvoorwaarden in de praktijk. Achenbach ontwikkelde de individuele consultatie als een reactie op Kant, een verschuiving van Kants (normatieve) vraag naar het goede handelen: "Wat moeten we doen?" naar de (evaluatieve) vraag "Waar zijn we eigenlijk mee bezig?" van De Montaigne. Het maakt de filosofische praktijk tot een reflexieve praktijk.

In de Angelsaksische traditie blijft de filosofische praktijk nauwer gelieerd aan de psychotherapie.³ Lou Marinoff vormt er het voorbeeld. Hij schrijft een toonaangevend boek, *Plato, Not Prozac!* (1999), waarin hij het begrip therapie herdefinieert als heling (geheel worden) en vormt het voorbeeld voor wat ik "de interpretatieve wijze van filosofische consultatie" zou willen noemen (vide infra). Marinoff richtte de "American Philosophical Practitioners Association" (APPA) op. In het verschil tussen Achenbach en Marinoff zien we het verschil tussen de continentale en Angelsaksische filosofie terug. De continentale filosofie is doorgaans meer gericht op een diepgaand begrijpen (Verstehen) vanuit een beschrijvende, fenomenologische benadering, terwijl de Angelsaksische filosofie meer pragmatisch en utilitair van karakter is en een empirische ondertoon heeft.

Franse ontwikkelingen vullen het spectrum van de filosofische praktijk aan. In het werk van Pierre Hadot (1922-2010) wordt filosofie herontdekt als een manier van leven en wordt de filosofische praktijk als levenskunst gedefinieerd. Hadot wees op het praktische karakter dat klassieke Griekse filosofische scholen, zoals

3 Zoals de naam van de vereniging voor praktijkvoerend filosofen in de Verenigde Staten ook al aangeeft: "American Society for Philosophy, Counselling and Psychotherapy" (ASPCP).

de Stoa, doorgaans hadden. Hij oversteeg vervolgens de tekstexegese door in te gaan op het karakter van Socrates, iets wat een filoloog af zou wijzen. Daarmee bewandelde Hadot de weg terug van de filologie naar de filosofie, die volgens Nietzsche niets meer dan geschiedenis en tekstexegese was geworden.

Hoewel Hadot zelf in de rol van leraar en onderzoeker bleef, wees hij de weg naar een andere vorm van filosofie die samenhangt met een rolverandering van de filosoof: de filosoof die zich in de publieke ruimte begeeft en er met de mensen filosofeert over het goede leven. Dit thema werd gevat onder de noemer 'levenskunst' (Schmid, 2004). Het vindt heden ten dage in Nederland zijn weerklank in het werk van Joep Dohmen (2002; 2008) en Dick Kleinlugtenbelt (2010).

De huidige vormen van filosofische praktijk, zoals de filosofische consultatie, het socratisch gesprek, organisatiefilosofie, het filosoferen met kinderen en het onderwijzen van filosofie buiten de universiteit of scholen dienen het doel der levenskunst, de zoektocht naar het goede leven. De filosofische praktijk is daarbij procesgeoriënteerd. Hij geeft geen kant en klare of definitieve antwoorden, maar begeleidt en faciliteert een proces. De filosoof lijkt er meer op een coach, langs de zijlijn staand en aanwijzingen gevend, terwijl het spel door eenieder voor zich moet worden gespeeld. De theorie van Hadot integreert de verschillende vormen van filosofische praktijk en voorziet deze van een historische en wijsgerige basis.⁴ Hij wijst de weg naar het filosoferen als zodanig. Een goed begrip van het karakter van Socrates zoals Hadot ons dat verschaft, is ervoor nodig.

Socratische methode

"Socrates questioned and examined and cross-examined his fellow citizens, not to convey a new truth to them in the manner of an instructor but only to point out the path along which it might be found." (Plato, *Apology*, H. N. Fowler, tr). Dit uitgangspunt ontwikkelt zich in het werk van Nelson tot een aantal samenhangende uitgangspunten, waarin het werk van Kant doorklinkt:

- (radicale) bevraging teneinde het niet-weten bloot te leggen (Socrates);
- reflectie op voorbeelden uit het dagelijks leven (Socrates);
- de (algemene) vooronderstellingen van voorbeelden blootleggen (regressieve abstractie) (Kant);
- bewust onderzoek van concepten (Socrates);
- onderzoek van de concepten als zodanig (definities) (Socrates en Kant);
- deelnemers aanzetten tot filosoferen, zelfstandig nadenken: de socratische methode is geen kennisoverdracht, maar een manier van filosoferen (activiteit) met een individueel, situationeel bepaalde uitkomst.

De socratische methode wordt toegepast in groepsbijeenkomsten waarin definities worden onderzocht aan de hand van voorbeelden. Allereerst wordt er een

4 In Nederland wordt hiervoor ook veel verwezen naar het werk van Otto Duintjer (1988).

onderwerp gekozen, bijvoorbeeld "wat zijn de grenzen van verantwoordelijkheid?" of "wat is vrijheid?". Vervolgens wordt de deelnemers aan het gesprek gevraagd een voorbeeld te geven. Het is de bedoeling dat dit voorbeeld uit de eigen ervaring stamt. De groep kiest het voorbeeld dat het best bij het onderwerp lijkt te passen en onderzoekt dit vragenderwijs en détail. Oordelen worden vermeden. Het voorbeeld wordt uitgeschreven tot het mogelijk is het abstracte onderwerp van het gesprek aan een specifiek detail te koppelen. Als de groep hierin slaagt, wordt geprobeerd de bevinding te generaliseren. Lukt dit niet dan herhaalt het proces zich en wordt de beschrijving uitgebreid. Het proces heeft een inductief karakter en het is dan ook dezelfde kritiek als het inductivisme ten deel gevallen. De methode moet echter niet als middel tot kennisvergaring worden gezien. Het ondergaan van het proces brengt een bepaalde ervaring teweeg die vormend werkt op de houding van de deelnemers.

De socratische methode involveert een kritiek op de academische wijsbegeerte: "If we were here to discuss the meaning of the philosophical concept of substance, we should most probably become involved in a hopeless dispute, in which the skeptics would very likely soon get the best of it." (Nelson 1922). Nelson wijst hier op het verband tussen filosofie en het dagelijks leven, een verband dat op de universiteit vaak wordt miskend vanuit een poging filosofie op wetenschap te doen gelijken. Wat is echter de betekenis van filosofie zonder een praktijk? De verbinding van het denken met het handelen, maakt het handelen tot een praktijk.

In de tachtiger jaren van de vorige eeuw kreeg het socratisch gesprek ook in Nederland gestalte. De duur van het gesprek werd verkort. Het onderwerp werd van tevoren gekozen en de focus lag niet langer op de regressieve abstractie. Het ging meer om training van een reflexieve houding van deelnemers. Wanneer bijvoorbeeld 'samenwerking' het onderwerp van gesprek is en de deelnemers zich op een gegeven moment realiseren dat zij feitelijk samenwerken in het gesprek over samenwerking is de bijeenkomst geslaagd. Het bereiken en aanwijzen van deze reflexieve momenten is de kunst van het socratisch gesprek. De populariteit op de markt verschaftte filosofen een manier van leven buiten de universiteit. De rol van de filosoof verandert van 'wijze' in 'facilitator'.

Filosofische consultatie

Vandaag de dag zijn er vele verschillende vormen van filosofische consultatie. Het is lastig een gemeenschappelijke noemer te vinden. Het spectrum loopt van therapeutisch georiënteerde consultatievormen, waarbij de consulent vormen van psychotherapie (existentieel, rationeel emotief, narratief, etc.) in diens filosofische benadering integreert, tot radicaal socratische bevraging of coaching van het denken en leven (bijvoorbeeld keuzeprocessen of loopbaanontwikkeling). Op basis van de competenties die een consulent aanwendt, meen ik drie

verschillende grondvormen van filosofische consultatie te kunnen onderscheiden (Harteloh, 2010). Iedere grondvorm wordt getoond door een voorbeeld, een prototype dat navolging vindt en in verschillende mate van intensiteit of zuiverheid wordt beoefend. Zo is er de radicaal bevragende stijl van Oscar Brenifier, de interpretatieve (therapeutische) stijl van Lou Marinoff en de begrijpende (Verstehen), heuristische benadering van Gerd Achenbach. Een mengvorm van deze stijlen vormt doorgaans de filosofische praktijk, aangevuld met methoden uit de psychotherapie en/of gesprekstechnieken.

De socratische methode als de kunst van het vragen stellen. De socratische methode wordt ook aangetroffen in de individuele consultatie. Aanpassing aan de context (van groep naar één op één) verandert haar van vorm, maar het kenmerkende gebruik van voorbeelden en de focus op het kritisch bevragen karakteriseren de socratische stijl van consulteren. Door het stellen van vragen verdiept de filosofisch consulent het denken.⁵ Deze kritisch bevragende stijl is doorgaans geïnspireerd door de Socrates uit de vroege dialogen van Plato, zoals *Laches* en *Euthyphro*. Een radicale bevraging daagt elke poging een concept (moed of deugd) te definiëren uit.⁶ Het proces eindigt in een 'aporie': we weten dat we niet-weten, een bewust-zijn dat filosofisch genoemd kan worden. Uitgangspunt is de "wat-is" vraag; deze wordt herhaald en herhaald tot de aporie is bereikt. De filosofische "wat-is"-vraag over het zijn, doen of hebben involveert het niet-weten. Het niet-weten verwijst niet naar een niet kennen van feiten. Het verwijst naar een houding die de bron is van het vragen stellen, zelfs over zaken die vanzelfsprekend zijn; naar een losmaken van dogmatisch geponeerde kennis als drijfveer van kritisch denken. Het niet-weten is een houding die mogelijkheden opent zodanig dat een cliënt zijn problemen of vragen op een nieuwe manier kan beschouwen.

Vaak lijden mensen onder vragen die zij niet kunnen beantwoorden: vragen over de betekenis van het verleden, het hoe en waarom van een ziekte of gebrek (waarom ik?), de onzekerheid van de toekomst. De socratische stijl wijst hieruit een weg. Hij brengt de cliënt van de ene naar de andere vraag, niet van een vraag naar een antwoord, met als uiteindelijke uitkomst een filosofische vraag (wat is waarheid?). De filosofische vraag is als een zenraadsel. Een zenraadsel

5 Een consultatie begint bij Oscar Brenifier altijd met een vraag van diens cliënt. Hij lokaliseert als eerste kernwoorden of uitdrukkingen in de vraag van de cliënt, problematiseert deze vervolgens door vragen te stellen, en komt ten slotte tot een conceptualisatie door de cliënt tot een ander, fundamenteeler concept te brengen, enkel en alleen door vragen te stellen. Het proces is cyclisch en herhaalt zichzelf tot het is verzadigd.

6 Ik typeer deze stijl als 'radicaal', omdat er bewust geen rekening wordt gehouden met psychologische mechanismen of gangbare conventies van het gesprek. Zo stelt Brenifier: "filosofieren is het onderbreken van de cliënt!". Niet het laten uitpraten, luisteren, samenvatten of doorvragen is hier aan de orde, maar een bewust vertragen, inzoomen, problematiseren en kritisch ondervragen van hetgeen wordt gezegd. De bijbehorende gevoelens kunnen heftig of gecompliceerd zijn, maar worden hier bewust genegeerd teneinde het filosofische gehalte van het gesprek te borgen.

is er naar de eigen aard niet om opgelost te worden. Dan zou het zijn karakter als raadsel verliezen. Het raadsel dient als oefening teneinde een bepaalde contemplatieve houding te ontwikkelen. Deze houding wordt getraind en werpt voordeel af in het dagelijks leven. Op dezelfde manier kan een filosofische vraag worden begrepen. Een filosofische vraag is er niet ter beantwoording. Hij dient om een kritische houding te ontwikkelen, zodanig dat er ruimte ontstaat voor een (re)constructie van een authentieke levensstijl.

Consultatie als de kunst van het interpreteren. De meest voorkomende grondvorm van filosofische consultatie is de therapeutische stijl, waarin net als in de geneeskunde of de psychotherapie uitgegaan wordt van een probleem dat door middel van een methode tot een oplossing moet worden gebracht. De interpretatie van de woorden van de cliënt in een theoretisch kader is hiervoor kenmerkend. Het kader kan verschillen en daardoor de stijl van de filosofische praktijk, maar de interpretatie is hier de kerncompetentie van de consulent (men ziet de consulent interpreteren).

De praktijk van de Amerikaanse filosoof Lou Marinoff is een goed voorbeeld van deze interpretatieve stijl (Schuster, 2001). In zijn boek *Geen pillen, maar Plato* (1999) poneert hij de filosofische praktijk nadrukkelijk als alternatief voor psychotherapie en werkt hij aan een methode PEACE genaamd. De letters in dit acroniem staan voor: probleem, emoties, analyse, contemplatie en evenwicht, de verschillende fasen van de filosofische consultatie. Daarbij typeren vooral de laatste twee fasen, de contemplatie en het bereiken van evenwicht, de praktijk als filosofisch. In het exploreren van het probleem, expliciteren van de bijbehorende emoties en analyse van de handelingsmogelijkheden lijkt het filosofische consult op een psychotherapeutische benadering. Gedurende de contemplatie wordt het probleem van de cliënt echter in filosofische termen vertaald,⁷ waarop gewerkt kan worden naar een houding van innerlijke rust en onafhankelijkheid, conform het stoïcijnse ideaal. Daarmee definieert Marinoff de filosofische praktijk als een vorm van therapie in de oorspronkelijke betekenis van het woord, namelijk niet als het wegnemen van een probleem of gebrek, maar als een één- of (ge)heelwording.

Het verschil met de radicaal socratische werkwijze is gelegen in het gebruik van de vragen en voorbeelden. De vragen en voorbeelden dienen ter verduidelijking en explicitering van een onderliggende werkelijkheid, iets wat Eite Veening (2006) een Platonide benadering zal noemen. De voorbeelden mediëren wijsheid.⁸ De consultatie is gericht op een verandering. De interpretatieve stijl

7 Zo geeft Marinoff een voorbeeld waarin hij tijdens een consultatie een conflict tussen moeder en dochter vertaalt in een debat tussen relativisme en realisme. Hij stelt aldus een diagnose, net als een arts of psychotherapeut dat doet en wendt de dialoog aan als therapie om een evenwichtige situatie te bereiken.

8 Net als de Bijbel, Bhagavat Gita, Boeddhisme of de I Ching metaforen bevatten om situaties uit het dagelijks leven te interpreteren en verklaren.

van consulteren leunt zo ook wat betreft vorm aan tegen de psychotherapie. Consulteren definiëren een product, hanteren een methode, verwijzen door naar psychotherapeuten en streven naar vergoeding van hun consultaties door ziektekostenverzekeraars. Het veranderen van opvatting of gevoelens is een belangrijk doel van de consultatie en in het bewerkstelligen van een verandering lijkt deze vorm van filosofische praktijk op therapie.

Filosofische praktijk als de kunst van het begrijpen. In de praktijk van Gerd Achenbach ontwikkelt de filosofische praktijk zich tot de kunst van het begrijpen. Het begrijpen overstijgt de interpretatie als vorm van vertaling, een vertaling van een alledaags probleem of thema in filosofische termen. Groepsbijeenkomsten, individuele gesprekken, lezingen en cursusbijeenkomsten dienen bij Gerd Achenbach een filosofische wijze van leven. Het zijn daarbij geen middelen die een doel dienen, maar een doel op zichzelf. De consultatie is niet bedoeld om te genezen, maar gericht op begrijpen. De gast, zoals Achenbach zijn cliënt noemt, wordt als een uniek persoon benaderd; de consultatie als een wordingsproces. Nietzsches idee van 'Bildung' is hierin herkenbaar. In het begrijpen verbindt de filosofisch consulent het leven van de gast met de filosofie, zodanig dat deze past bij een ontwikkeling die de gast doormaakt. Het resultaat is een filosofische biografie, een wordingsgeschiedenis in filosofische termen. Daarbij wendt Achenbach filosofen, literatuur en kunst aan.

Deze toepassing van filosofie in de filosofische praktijk vereist een andere manier van filosofie lezen.⁹ Hadot heeft de weg daartoe geplaveid. Hadot overstijgt de traditionele lezing van filosofische teksten als hij in navolging van Pierre Courcelle de betekenis ervan zoekt in het karakter van Socrates of Marcus Aurelius (Hadot 2002a). Hij werkt aan het karakter van Socrates, niet in een poging tot historische reconstructie of interpretatie van Plato, maar als manier om filosofie gestalte te geven als een houding met directe relevantie voor het dagelijks leven. Incorporatie van deze houding in het dagelijks leven leidt tot een filosofisch leven. Niet alleen de klassieke wijsbegeerte is daartoe van belang. Filosofie is vol van voorbeelden om gestalte te geven aan deze manier van begrijpen, zoals de (auto)biografische werken van Augustinus, Descartes, Schopenhauer en Nietzsche.

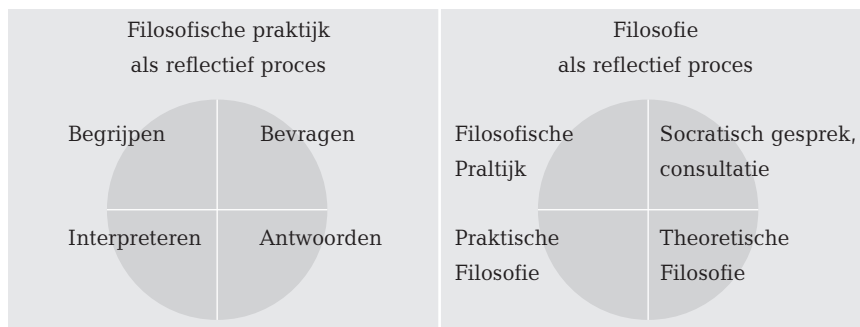
Zo toont de filosofie vele voorbeelden van filosofisch leven: contemplatie, innerlijke rust, authenticiteit, radicaal denken, keuze maken, anders zijn. Deze voorbeelden vinden we door werken van filosofen op een andere manier te lezen. Op deze manier is de filosofische praktijk een manier van omgang met het leven. Het geeft ons een 'nieuwe' manier om tegen filosofie aan te kijken, een manier die wel eens zo oud kan zijn als de filosofie zelf (Hadot 2002a).

9 Op de Xe ICPP, zomer 2010, bleek het woord 'toepassing' een controverse tussen Achenbachs school en Marinoff te markeren. De Duitsers zien de filosofie niet als een middel dat een doel dient. Zij zien de filosofische praktijk als filosofie als zodanig.

Betekenis van de filosofische praktijk

De betekenis van de filosofische praktijk kan worden gezocht in haar historische ontwikkeling, de sociologische of maatschappelijke context, of in de filosofie als zodanig. Het werk van Pierre Hadot is van belang voor een filosofische onderbouwing van de filosofische praktijk. Ten eerste toont hij dat de basale vormen van de filosofische praktijk zoals het bevragen, interpreteren en begrijpen geworteld zijn in een filosofische traditie. Het radicaal bevragen is herleidbaar tot de sceptische houding van Socrates in de vroege platoonse dialogen. De sceptische houding is daar een drijfveer voor het nadenken, een middel om het denken te verdiepen, nieuwe manieren van interpreteren te bewerkstelligen, keuzen te maken of van levensstijl te veranderen. De interpretatieve, therapeutische stijl is herleidbaar tot het stoïcijnse gedachtegoed, waarin het interpreteren van feiten in termen van Plato of Aristoteles een belangrijke oefening was met als doel innerlijke rust en autonomie te bereiken. De kunst van het begrijpen verwijst wellicht naar de oorsprong van de filosofie zelf als zoektocht naar waarheid en wijsheid.

Een sequentie van het vragen stellen, leidende tot antwoorden ook al is dat in de vorm van ja of neen, interpretatie van de antwoorden, begrijpen van de interpretaties, het kritisch bevragen van deze interpretaties etc. kan worden voorgesteld als een (nooit eindigende) cirkel (figuur 1), een cirkel (of spiraal) die een reflexief (wordings)proces symboliseert zoals dat in de filosofische praktijk plaatsvindt. Door keer op keer de cirkel te doorlopen tot een verlangen naar waarheid of wijsheid gevangen wordt in een innerlijke rust, wordt een bewustzijn bereikt dat filosofisch genoemd kan worden.

Figuur 1. De betekenis van de filosofische praktijk

De cirkel symboliseert een reflexiviteit die getraind wordt in de universitaire filosofiestudie door het lezen en interpreteren van filosofische teksten, maar die nu aanwending krijgt in een andere context, namelijk de dialoog tussen twee of meer individuen. De schakels in de cirkel zijn niet associatief of logisch van

aard. Het zijn gedachten in verschillende fases, conceptueel verbonden door een proces in de tijd. Het proces wordt wel kritisch denken genoemd. De bewuste aanwending van dit kritisch denken is een handeling, een act, en wanneer deze act samenvalt met de gedachte is er sprake van een praktijk: "You know the Socratic Method as a method of teaching philosophy. But philosophy is different from other subjects of instruction; in Plato's own words: 'It does not at all admit of verbal expression like other studies, but as a result of continued application to the subject itself and communion therewith, it is brought to birth in the soul on a sudden, as light that is kindled by a leaping spark, and thereafter it nourishes itself.'" (Nelson 1922). Nelson toont hier Plato, die filosofie definieert als de "voortdurende toepassing van het onderwerp op zichzelf". Daarmee definieert Plato de filosofie als een reflexief proces. Met de aanwending van reflexiviteit vat de filosofische praktijk de aard van de filosofie als zodanig.

Rol van de filosoof

De sociale betekenis van de filosofische praktijk is bovenal gelegen in een verandering van de rol van de filosoof.¹⁰ Sinds de 18^e eeuw dient Immanuel Kant als een rolmodel voor de filosoof in de westerse wereld. Hij toont zich als een wijze die diepzinnige gedachten uitdraagt, principes of grondslagen van het denken onderzoekt, morele regels poneert; dat wil zeggen bovenal als onderzoeker en leraar. Socrates is doorgaans het rolmodel voor de filosoof in de filosofische praktijk.

In de filosofische praktijk wordt de filosoof een facilitator van de dialoog, gepassioneerd in de argumentatie en betrokken bij de mensen op de markt, zich verbazend over het vanzelfsprekende; aarzelend, niet wetend en vragen stellend met een goed gevoel voor humor. Feitelijk lijkt dit op de eigenschappen van een kunstenaar, in overeenstemming met Nelsons opmerking dat de filosofische praktijk net zoets is als het spelen van muziek. Verschil is gelegen in de reflexiviteit. Een reflexieve houding wordt ontwikkeld en getraind gedurende de filosofiestudie door het bestuderen van teksten. In de filosofische praktijk past de filosoof deze vaardigheid in een dialoog met mensen toe. De filosoof is er creatief en origineel, net als een kunstenaar, maar zijn gedachten en handelingen zijn gegrondvest in de filosofie.

De filosofische praktijk is een antwoord op Nietzsches kritiek op de academische filosofie: "The philosopher has become a philologist". De rol van de filosoof als interpretator van teksten, uitleg gevend, historicus, onderwijzer, teruggetrokken levend aan de universiteit en vaak slechts bereikbaar na jaren van studie voor een kleine groep van studenten, is door de filosofische praktijk veranderd. De filosoof is naar buiten getreden, de markt opgegaan. In plaats van teksten leest de filosoof nu mensen met als doel hen van een metafoor te

¹⁰ Overeenkomstig Achenbachs adagium (2001): "Der Philosoph ist der philosophische Praxis".

voorzien die betekenis aan het leven van individuen geeft. Daarmee geeft de filosofische praktijk gestalte aan een oude traditie: de zoektocht naar wijsheid en waarheid door de constructie van metaforen. Op deze manier komt filosofie tot leven, of om met de woorden van Hadot te spreken: "But philosophy itself, that is to say, the mode of philosophical life, is no longer divided into parts, but a unique act that consists in living logic, physics and ethics." (Hadot 2002a).

Conclusie

In dit artikel gaf ik een schets van de filosofische praktijk als een nieuwe vorm van filosofie. Het socratisch gesprek en de filosofische consultatie markeren de uiterlijke vorm van een filosofische praktijk die gestalte krijgt in praktijkruimten, scholen of organisaties. Voor een goed begrip van de diepere betekenis van deze beweging is het paradigmabegrip van Thomas Kuhn geschikt.

Filosofische praktijk is een toonaangevend voorbeeld van filosoferen, een manier om filosofie te beoefenen en een filosoof te worden. Voorbeelden zijn van belang, van groter belang dan een exacte formele definitie: voorbeelden als onderwerp van reflectie zoals in het socratisch gesprek, voorbeelden uit het dagelijks leven als onderwerp van consultatie, voorbeelden die een filosofische manier van leven tonen. In letterlijke zin hebben we te maken met een voorbeeld dat uitdrukking geeft aan een diepzinnige kennis. We kunnen de filosofische praktijk beschouwen als een opkomend, nieuw paradigma in de filosofie. Het ontsprong in de 20^e eeuw vanuit een kritiek op de universitaire wijsbegeerte aan de ene kant en op de psychotherapie aan de andere kant. Met een behoefte aan een vergroting van het sociaal nut van hun bezigheden begonnen filosofen met counseling van individuen en het faciliteren van socratische groepsbijeenkomsten. Op den duur verschenen er de kenmerken van een paradigma, zoals een theorie in de vorm van het werk van Pierre Hadot of Nelson; toonaangevende voorbeelden zoals Achenbach, Marinoff of Brenifier (internationaal) en Hoogendijk, Veening, Dohmen of Kleinlugtenbelt (nationaal); beroepsverenigingen zoals de Vereniging voor Filosofische Praktijk (VFP), bijdragen in tijdschriften als *Filosofie & Praktijk* of *Filosofie*, opleidingen en congressen.¹¹

Ik ben van mening dat de betekenis van dit nieuwe paradigma uiteindelijk is gelegen in een ontwikkeling van de filosofie die we net als de filosofische praktijk zelf als een cirkel kunnen symboliseren: de filosofische praktijk roept de vragen op waarop de theoretische filosofie (metafysica, logica, kenleer, taal filosofie) een antwoord zou moeten formuleren in de vorm van theorieën. Deze antwoorden worden geïnterpreteerd en vertaald naar de praktijk door de praktische filosofie

11 In 2010 werd in Leusden op initiatief van de VFP aan de Internationale School voor Wijsbegeerte (ISVW) alweer het 10^e internationale congres voor de filosofische praktijk (ICPP) gehouden waaraan ongeveer 120 praktijkvoerende filosofen uit meer dan 20 verschillende landen deelnamen. (De Haas 2010).

(ethiek en politieke of sociale filosofie). Aanwending in de dagelijkse praktijk wordt weer bevraagd, roept antwoorden op etc. (figuur 1)

Theoretische en praktische filosofie vormen de inhoud van de hedendaagse universitaire studie wijsbegeerte. Filosofische praktijk is de ontbrekende schakel. Het voorziet in reflectie en terugkoppeling van de resultaten van theoretische en praktische filosofie. Het maakt filosofie weer tot een samenhangend geheel met een sociaal-maatschappelijke betekenis in overeenstemming met haar aard en oorsprong, als een verlangen naar waarheid en wijsheid in het dagelijks leven.

Over de auteur

Dr. Peter Harteloh studeerde geneeskunde en filosofie en onderwees 'kwaliteitskunde en toegepaste ethiek' aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij heeft een filosofische praktijk te Rotterdam (www.filosofischepraktijk.com). Hij is momenteel voorzitter van de VFP.

Literatuur

- Achenbach, G.B. *Lebenskönnerschaft*. Freiburg: Verlag Herder GmbH & Co.KG, 2001.
- Achenbach, G.B. *Grundzüge eines Curriculums für die Philosophische Praxis*. Reutlingen: IGPP 2005.
- Brenifier, O. *Nice or not-nice, that is the Question* (www.brenifier.com), 2006.
- Delnoij, J & Van Dalen, W. (red.) *Het socratisch Gesprek*. Budel: Damon, 2003.
- Delnoij, J & Van de Vlist, W. (red.) *Filosofisch Consulentenschap*. Budel: Damon, 1998.
- Dohmen, J. (red.) *Over Levenskunst. De grote filosofen oer het goede leven*. Amsterdam: Ambo, 2002.
- Dohmen, J. *Het leven als kunstwerk*. Rotterdam: Lemniscaat, 2008.
- Duintjer, O. *Hints voor een diagnose. Naar aanleiding van Kant: over aard, grenzen en alternatieven voor het rationeel-empirisch bewustzijn*. Baarn: Ambo, 1988.
- Haas, de C. "Lichamelijkheid in de filosofische praktijk", *Filosofie* 20 (2010) 4, 44-48 (deel 1), 20 (2010) 5, 37-41 (deel 2).
- Haas, de L. "Praxis en ervaring in de filosofie. Leusden 2010: de 10de internationale Conferentie over Filosofische Praktijk", *Filosofie* 20 (2010) 6, 46-51.
- Haot, P. *La philosophie comme manière de vivre*. Paris : Albin Michel, 2002a.
- Hadot, P. *Exercices Spirituel et Philosophie Antique*. Paris : Albin Michel, 2002b.
- Harteloh, P. "Twintig jaar Vereniging voor Filosofische Praktijk (VFP)", *Filosofie & Praktijk* 30 (2009) 6, 60-63.
- Harteloh, P. "On the Competence of Philosophical Counsellors", *Practical Philosophy* 10 (2010) 36-47.
- Hoogendijk, A. *Spreekuur bij een filosoof*. Utrecht: Veen, 1988.
- Kessels, J. *Socrates op de Markt*. Amsterdam: Boom, 1997.
- Kleinlugtenbelt, D. *Levenskunst. Bevriend raken met jezelf en de ander*. Budel: Damon, 2010.
- Kuhn, T.S. *The structure of scientific revolutions*. Chicago: The University of Chicago Press, 1970.
- Nelson, L. (1922). *The Socratic Method* (T.K. Brown, tr). New York: Dover Publications, 1965.
- Plato, *Apology*. (H. N. Fowler, tr) London/ New York,: Loeb Classical Library, 1913.
- Schmid, W. *Handboek voor levenskunst*. Amsterdam: Ambo, 2004.
- Schuster, S.C. *Filosofische Praktijk. Een alternatief voor counseling en psychotherapie*. Rotterdam: Lemniscaat, 2001.
- Veening, E. *Klein Handboek Filosofische Consultatie*. Groningen: De hoofdzaken, 2006.